

Coğrafi terminlərin türkoloji aspektdə linqvistik təhlili

Yeganə Səfərova

ADPU, Filologiya fakültəsi, Xarici Dillər Mərkəzi

Email: i.yegana90@hotmail.com

Xülasə

Türk dillərində mövcud olan coğrafi terminlər ta qədimdən diqqəti cəlb etmişdir. XI əsrin ensiklopedik səviyyəli türkoloqu Kaşğari özünün “Divani – lüğət – it - türk” əsərində ümumtürk dillərinə aid onlarca coğrafi terminin linqvistik təhlilini vermişdir. Mahmud Kaşğarının coğrafi terminlərə dair verdiyi təhlillərdən müasir tədqiqatçılar qədərincə bəhrələnirlər.

Müasir dilçilik və coğrafiya elmləri sahəsində də coğrafi terminlərə aid xeyli araşdırmalar aparılmışdır. Coğrafi terminləri dilçilər daha çox linqvistik aspektdə, coğrafiyaşünaslar isə coğrafi istiqamətdə təhlil etməyə çalışmışlar. Coğrafi terminlərin fonetik tərkibinin və etimoloji təhlilinin ümumtürk dilləri ilə müqayisəli bir şəkildə aparılması qohum dillərin onomastikası üçün maraqlı faktlar verir.

Coğrafi terminlər adi söz deyil, onların arxasında böyük mənalar durur və bu mənaları qohum dillərin materialları ilə tutuşdurduqda, müqayisə etdikdə çoxlu açılmamış dil faktlarını aşkar etmək mümkün olur. Aşkar edilmiş dil faktları isə türkoloji onomastika üçün olduqca gərəklidir. İndiyə kimi Azərbaycan onomastikasında toponimlərin tərkibində bir sıra qədim türk coğrafi terminləri aşkar edilmişdir və bunlara misal olaraq *balıq* (şəhər), *car* (dərə), *bum* (ensiz dərə), *yazı* (düzən) və s. sözləri göstərə bilərik. Məqalədə həm arxaikləşmiş, dilin lüğət tərkibindən çıxmış, həm də müasir dövrdə işlək olan coğrafi terminlərin fonetik tərkibindən və leksik xüsusiyyətlərindən bəhs olunur, yeri gəldikcə qohum türk dillərinin materiallarına da üstünlük verirlər.

Açar sözlər: *fonetik tərkib, türkoloji onomastika, daşlaşmış, toponim, tutuşdurma*

Yegana Safarova

Linguistic analysis of geographical terms in turkocologic aspect

Summary

Geographical terms in Turkish have attracted attention since ancient times. An Encyclopaedic Turkologist of the eleventh century, Kashgari has given a linguistic analysis of dozens of geographical terms related to the Turkic

languages in his *Dīwān Lughāt al-Turk*. The modern researchers benefit by Mahmud Kashghari's analysis of geographical terms as well.

Considerable research has also been done on geographical terms in the field of modern linguistics and geography. Linguists have tried to analyze the geographical terms mainly in linguistic, but geographers in geographic aspects. The comparative analysis of phonetic composition and etymological analysis of geographical terms with Turkic languages provides interesting facts for the onomastics of related languages.

Geographical terms are not ordinary words, but they have great meanings, and when you compare these meanings with the materials of the related languages, it is possible to reveal many undiscovered language facts. And the discovered language facts are very important for Turkology onomastics. A number of ancient Turkic geographical terms have been found in the toponyms so far in the onomastics of Azerbaijan, such as *fish* (city), *car* (valley), *boom* (narrow valley), *writing* (plain) and so on. The article deals with the phonetic composition and lexical features of geographical terms, both archaic and derivative of the language, and which are still in use in modern times.

Key words: *phonetics, combination, turkological onomastics, stoned, toponym, comparing*

Егана Сафарова

Лингвистический анализ географических терминов в тюркологическом аспекте

Резюме

Географические термины, существующие в тюркских языках, издревле привлекали внимание. Тюрколог XI века энциклопедического масштаба Кашгари в своем произведении «Диван лугат ат-турк» представил лингвистический анализ десятков географических терминов, существующих в общетюркских языках. Современные исследователи в достаточной мере извлекают выгоду из анализов географических терминов, представленных Махмудом Кашгари.

В современном языковедении и географии также проведен ряд исследований относительно географических терминов. Языковеды стараются анализировать географические термины больше в лингвистическом аспекте, а географы – в географическом направлении. Проведение сравнительного фонетического состава и этимологического анализа географических терминов с общетюркскими языками создаст интересные факты для ономастики родственных языков.

Географические термины – это не просто слова, за ними кроются большие значения, и при сопоставлении, сравнении данных значений с материалами родственных языков, можно обнаружить достаточно нераскрытых языковых фактов. Выявленные же языковые факты довольно значимы для тюркологической ономастики. До настоящего времени обнаружен целый ряд древнетюркских географических терминов в составе топонимов в азербайджанской ономастике, в пример которым можно привести: *balıq* (город), *car* (ущелье), *bum* (узкое ущелье), *yazi* (равнина) и пр.

В статье приведен фонетический анализ и лексические особенности географических терминов, как архаизированных, выбывших из словарного состава языка, так и применяемых в настоящее время, по ходу работы отдается предпочтение также и материалам родственных тюркских языков.

Ключевые слова: *фонетика, комбинация, тюркологическая ономастика, окаменение, топоним, сравнение*

METOD

Diğər onomastik vahidlər kimi, coğrafi terminlər də ümumtürk dillərinin tarixini öyrənməkdə olduqca dəyərli mənbədir. Bir sıra dil faktları daşlaşmış şəkildə coğrafi terminlərdə də yaşamaqdadır. Məqalədə bu dil faktları təsviri metodla təhlil olunur və bir qısım coğrafi terminin fonetik və leksik tərkibi araşdırılır, eyni zamanda onların aydın, geniş linqvistik mənzərəsi yaradılır.

AKTUALLIQ

Coğrafi terminlər toponimlərin tərkibində işləndikdə ümumilikdən xüsusiyyətlərə transfer olunur. Müxtəlif tarixi dövrlərdə və ayrı-ayrı dil materialları əsasında yaranan coğrafi terminlərin toponimlərin tərkibində müşahidə edilən fonetik və leksik yaruslarının öyrənilməsinin mühüm elmi və təcrübi əhəmiyyəti vardır. Toponimlərin tərkibində mövcud olan coğrafi terminlər hər hansı bir ərazidə yaşamış və hazırda yaşayan xalqların tarixi keçmişini, mədəniyyətini, iqtisadiyyatını, ictimai və sosial vəziyyətini, eləcə də dillərinin aradan çıxmış, arxaikləşmiş müəyyən xüsusiyyətlərini əks etdirən abidələr kimi yaşamaqdadır. Hər hansı bir ərazinin coğrafi mövqeyini müəyyənləşdirməkdə də bu terminlər az rol oynamır. İndiyə kimi toponimlərin tərkibində mövcud olan coğrafi terminlərə dair müəyyən araşdırmalar aparılsa da, bütün bunlar dağınıq və səpələnmiş vəziyyətdədir və üstəlik də nəzərə alsaq ki, bu terminlər ümumtürk dillərinin materialları ilə müqayisəli və tutuşdurma yolu ilə tədqiqata cəlb edilməyib, onda bu baxımdan bu mövzunu kifayət qədər aktual edir.

GİRİŞ

Araşdırmalar göstərir ki, Azərbaycan, o cümlədən türk xalqları yaşayan ərazilər müxtəlif coğrafi mövqeyə və landsafta malikdir və bu mövqe və landsaftlar müəyyən coğrafi terminlərlə ifadə olunur. Qədim türk mənşəli coğrafi terminlər daha çox oronomik vahidlərdə qorunub saxlanılmışdır. Vaxtilə həmin sözlər müxtəlif ərazilərdə yaşayan türkdilli əhalinin dilində mövcud olmuş, sonralar isə arxaikləşmiş və yaxud dialekt və şivələrdə öz izlərini qoruyub saxlamışdır. Tədqiqatçılar göstərir ki, Azərbaycan oronomiyasında *adur (adır), bum, buk, qəzət (qajet), qır, qutur, yazı, kotal, saltax, təs, kəlsət, barmaq, çatax, koş* kimi qədim türk mənşəli sözlər daşlaşıb qalmışdır. (1, 21; 2, 20). “Oronomiyada əksini tapmış coğrafi terminlər məzmunu və mənası etibarilə müxtəlifdir. Buraya rəng bildirən (ağ, qara, qırmızı, göy, yaşıl, sarı, boz), say bildirən (etnonimlər, paronimlər), bitki, heyvan və su mənbələri adlarını bildirən sözlər (bulaq, su, çay, göl, nohur, gölməçə, qaynar, keş və s.) daxildir Bu terminlərin müxtəlif kombinasiyalarda yrləşməsi əsasında yarandıqlarına görə coğrafi terminlərdən yaranan adlar geniş və müxtəlif informasiya yükünə amlıq olurlar. Coğrafi adların əgər məzmununu düzgün başa düşsək, demək olar ki, onlar həmişə inforasiya yükünə malikdir və bu adlar şüurlu adqoymaq aktı nəticəsində əmələ gəlmişdir” (2, 20; 3 113).

Coğrafi terminlərin məna çalarlığı müxtəlif olmasına dialekt və şivələrdə öz izlərini qoruyub saxlanmasına və eyni zamanda ümumtürk dillərində işlənməsinə görə onları ayrı-ayrılıqda izah etmək lazım gəlir.

Yazı. İzahlı və dialektoloji lüğətlərdə bu qədim türk sözü – coğrafi termini qeydə alınmış və aşağıdakı mənələrdə işləndiyi göstərilmişdir:

1. “Çöl, düz, bozqır”, “düzənlik, düzəngah, düzən, düz (yer) mənası: yazıda böri ulıssa evda it baqırı tartışur – çöldə qurd ulasa, evdə itin baqırı çatlayar” (4, 251; 5, 136).

2. “Açılmış, yayılmışşərilmiş, sərili”, “açıq (ürəklə)” mənası (4,251; 5,136).

3. Bu söz *yazı* şəklində cığatay və monqol dillərində “böyük, ulu” mənasında olmuşdur (6,237; 5,136).

Yazı sözünü Mahmud Kaşğari də qeydə almış və “yazı, boşluq, açıqlıq, sahə” mənələrində izah etmişdir (7,29).

Azərbaycan dilinin Müğan, Şahbuz, Şamaxı, Zəngilan dialekt və şivələrində “çöl, səhra, düzənlik” mənələrində işlənir: - Yazıda qoyun da otduyur, mal da otduyur; - Yazının düzündə qoyun otduyir (Şahbuz); - Adamnar yazıya gediplər (Zəngilan) (8,239).

Dialektoloq E.Əzizov qeyd edir ki, *yazı* sözü Kərkük türkmənlərinin dilində də var “... Qənbərin qondurasının qan verdi *yazıya* (“Arzu – Qənbər”)

(9, 238). E.Əzizov onu da göstərir ki, **yazı** sözü müasir dilimizdəki mənada Azərbaycan ədəbi dili tarixi materiallarında işlənmişdir: Ozan, evin tayağı odur ki, yazıdan-yavandan evə bir qonaq gəlsə, ər adam evdə olmasa, ol anı yedirər, içirər, ağırlar - əzizlər, göndərər; Bir dəxi kimsə yazı yerdə yoldaş qoyub qaçmaya – dedi (KDQ); Tağ ilə həm yazı bənəm, bən külli-dövran olmuşam (Nəsimi); Gah yazı kesib gedərdi yola, gah yel aparırdı onu kola (Xətai, Dəhnamə); Əvvəl aldın könlümü axır buraxdın yazıya (Qövsü Təbrizi); Qova-qova endirdilər yazıya, tuş etdilər iti dişli tazıya (“Əsli və Kərəm”) (9,238-239).

Daban. Azərbaycan toponimiyasında coğrafi termini iştirak edən bir neçə oronim qeydə alınmışdır. Bunlara örnək olaraq Ağdaban dağı (Şərur, Kəlbəcər və Ağdərə rayonları), Qızıl daban dağı (Şahbuz rayonu) oronimlərini göstərə bilərik. N.Məmmədov yazır ki, dağın, qayanın dabanı dedikdə “dağ və ya qaya ayağının aşağı hissəsi”, “dağın dibinə yaxın yer” nəzərdə tutulur (1,52). V.A.Nikonova görə, daban türk və monqol mənşəli termin olmaq etibarilə “aşırım” deməkdir. E.M.Mirzayev qeyd edir ki, monqol sözü olan **daban** termini geniş yayılmışdır. **Daban** terminində mənə çalarlığı çox genişdir. Bu termin “aşırım”, “təpə”, “dağ yüksəkliyi” və s. mənalarını verir (10,41). “Azərbaycan toponimləri. Ensiklopedik lüğəti”ndə göstərilir ki, Ağdaban (Murovdağ silsiləsində dağ) toponiminin əsasını türk dilərində “dava”, “daba”, “dabaqan”, “daban”, “davan” və s. variantlarda geniş yayılmışdır daban (aşırım, dağ keçidi) komponenti təşkil edir. Daban sözü ilə yaranmış toponimlərin arealı genişdir. Dağ yamaclarının süxurları ağımtıl rəngdə olduğuna görə Ağdaban adlanmışdır. Kəlbəcər rayon ərazisindəki Ağdaban (Ağdaban) çayı da eyni mənşəlidir (11,17).

Bel. Azərbaycan oronimiyasında bu coğrafi terminlə bağlı olaraq formalaşmış Göydağın beli (Gədəbəy rayonu), keçibeli, Sarıyalın beli (Kəlbəcər rayonu) dağ adları qeydə alınmışdır. Bel metoforik termin olub, ümumtürk dillərində bir neçə mənada işlənir: “Hündürlük tirəsinin üstü”, “dağ tirəsi alçaq və geniş dağ aşırımı”, “dağ yalının hər iki tərəfi boyunca uzanan zolaq” və s. (1,50). “Bel termini Qazaxstanda “dağ tirəsi”, Qırğızıstanda “alçaq”, “geniş dağ aşırımı”, Monqolustanda “dağ ətəyi”, “maili düzənlik” və başqa mənalarını bildirir” (10,22).

Bu coğrafi terminə Türkiyə türkcəsində **bel**, başqırd dilində **bil**, qazax türkcəsində **bel**, qırğız türkcəsində **bel**, özbək türkcəsində **bel**, tatar türkcəsində **bil**, türkmən türkcəsində **bil**, uyğur dilində **bül** (12,58-59) fonetik variantlarında rast gəlmək mümkündür.

Qaş. Bu söz də metoforik termin olub, Türkiyə türkcəsində **qaş**, Azərbaycan dilində **qaş**, başqırd dilində **qaş**, qazax türkcəsində **qaş**, qırğız türkcəsində **kuş**, özbək dilində **kaş**, tatar türkcəsində **qaş**, türkmən türkcəsində **qâş**, uyğur dilində **kş** (12,448-449) fonetik variantlarında işlənir.

Qaş coğrafi terminini E.Mehrəliyev etimoloji baxımdan “dağın, qayanın, təpənin qabaq tərəfi, dağın alçaq silsiləsini yuxarı hissəsi ilə birləşdirən zolaq”, “dağın, qayanın və təpənin irəliyə çıxmış üst hissəsi”, “dağın təpəsinin irəliyə çıxmış üst kənarı” anlamlarında izah etmişdir (13,33).

Azərbaycan toponimiyasında qaş komponentli 10-a qədər oronimik vahid qeydə alınmışdır: Quş dağları (Ağsu və Şamaxı rayonları), Qaraqaş dağı (Gədəbəy rayonu), Qaşçal dağı (Qazax rayonu), Uzun qaş dağı (Gədəbəy rayonu), Qaraqaş təpəsi (Cəbrayıl rayonu), Gödək qaş (Zəngilan rayonu) və s.

Qutan. Bu coğrafi termin arxaikləşmiş, dilin lüğət tərkibindən çıxmış, lakin Zaqatala, Şəki, Zaqatala, Qax dialekt və şivələrdəki bəzi oronimlərin tərbibində öz izlərini qoruyub saxlaya bilmişdir. Toponimik mənbələrdə Qutannohur düzü (Şəki rayonu), Qutan dərəsi (Zaqatala rayonu), Keşqutan kəndi (Qax rayonu) kimi orotoponimlər qeydə alınmışdır. Balakən və Zaqatala rayonlarının Dağıstan sərhəddində, Baş Qafqaz silsiləsində mövcud olan zirvə Qutan adlanır. Bu sözü etimoloji baxımdan “balıqdan qutan quşunun adı” anlamında izah edənlər səhv edirlər (11, 177). Türk mənşəli bu leksik vahid **qutan** sözünün təhrif olunmuş formasıdır. Qeyd etməliyik ki, Azərbaycan toponimiyasında qutan//quton//kotan fonovariantları ilə işlənən bu coğrafi termin “heyvan saxlamaq üçün dairəvi ağıl, qoyun saxlanılan yer” mənasını bildirir (11, 177).

Burun. Azərbaycan oronimiyasında **burun** komponentli 5-dən çox yer qeydə alınmışdır: Ağburun dağı (Abşeron və Ağdərə rayonları), Bozburun dağı (Şamaxı rayonu), Qızılburun dağı (Qəbələ rayonu), İlanburun dağı (Şəmkir rayonu), Daşburun qəsəbəsi (Beyləqan rayonu). **Burun** coğrafi termini “qurunun, dağın və ya qayanın sivri bucaq şəklində uzanmış hissəsi” anlamındadır. Bu söz metaforik termin olub ümumtürk dillərində müəyyən fonetik variantlarla aşağıdakı şəkildə işlənərkəndədir: burun (Türkiyə türkcəsində), moron (başqırd dilində), murun (qazax dilində), murun (qazax türkcəsində), burun (özbək türkcəsində), borın (tatar dilində), burun (türkmən dilində), burun (uyğur dilində) (12,86-87).

NƏTİCƏ

Azərbaycan toponimiyasında iştirak edən coğrafi terminlər kəmiyyət etibarilə yuxarıda təhlil süzgecindən keçirdiyimiz leksik vahidləri əhatə etmir, Azərbaycan dilində, o cümlədən ümumtürk dillərində bunların sayı olduqca çoxdur. **Dağ, yamac, qaya, zirvə, yayla, yoxuş, güney, quzey, taxta, təpə, gədik, bazı, kəbər, şiş, dik, sırt, tap, peştə, dahar, düz, qobu, çökək, çuxur, dərə, arxac, çal, çöl** və s. yüzlərlə belə coğrafi terminləri ümumtürk dillərinin materialları ilə müqayisəli şəkildə öyrənmək müasir türkologiyanın qarşısında duran ən vacib məsələlərdən biridir.

Ədəbiyyat

1. Məmmədov N. Azərbaycanın yer adları (oronimiya), Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, Bakı, 1993, 184s.
2. Гейбуллаев Г.А. Топонимия Азербайджана, Баку, 1986, 201 с.
3. Мурзаев Э.М. География в названиях. М., 1982, 401 с.
4. Древнетюркский словарь. «Наука». Л., 1969, 601 с.
5. Xəlilov B. 224 qədim türk sözü, Bakı, 2010, 350 s.
6. Радлов В.В. Опыт словаря тюркских наречий. Санкт – петербург, 1905, III т, I часть, 1020 с.
7. Kaşğari M. Divani-lügət –it-türk, III cild, Bakı, “Ozan”, 2006, 400s.
8. Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti. Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası Nəşriyyatı, Bakı, 1964, 480 s.
9. Əzizov E. Azərbaycan dilinin tarixi dialektologiyası, “Elm və təhsil”, Bakı, 2016, 348 s.
10. Мурзаев Э.М. Словарь народных географических терминов. Москва, 1984, 110 с.
11. Azərbaycan toponimləri. Ensiklopedik lüğət, Bakı, “Azərbaycan ensiklopediyası nəşriyyat – poliqrafiya birliyi”, 1999, 588s
12. Karşılaştırmalı türk lehçeleri sözlüğü. Ankara, 1993, 1183 s.
13. Mehrəliyev E.Q. Xalq coğrafiya terminlərinin izahlı lüğəti, Bakı, 1987, 101 s.